

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 187-198.

Geliş Tarihi–Received Date: 22.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 10.06.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**TÜRKLERİN AĞAÇ İLE MİTOLOJİK VE TARİHİ BAĞLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME\***

**ŞEYDA BÜYÜKCAN SAYILIR\*\***

**ÖZ**

Türk mitolojisi ve kültüründe Tanrı'nın yarattığı herşey bir ruha, töze sahiptir. Eski Türk kültüründen bugünkü Anadolu kültürüne uzanan süreçte bu inanç hâlen devam etmekte ve özellikle tabiattaki canlı cansız her varlığa saygı duyulmaktadır. Yeryüzü, gökyüzü ve yeraltını birbirine bağladığına inanılan ağacın, tüm dünya mitlerinde olduğu gibi Türk kültürü ve mitolojisinde de özel bir yeri vardır. Dalları, gövdesi ve kökleriyle çeşitli Türk mitolojik anlatılarının başrolünde yer alır. Kimi zaman yedi veya dokuza bölünendallarıyla, kimi zaman evreni çeviren ejderhaların köklerinden beslenmesiyle, kimi zaman da kovuğundan doğan Türklerin atasının eşi kutsal ışıkla Türklerin türeyiş efsanelerinde kozmik bir motiftir. Kutsal bir rahimdir, doğumdur ve yaşamın simgesidir. Ağaç kültü, kozmogonik, kozmolojik ve yeraltı dünyasına ait mitlerde ortak bir motif olup farklı uygarlıkların anlatılarında “Dünya Ağacı veya Hayat Ağacı” şeklinde sıklıkla geçmektedir. Türklerde ise Kutup Yıldızı ile bağlantılı olarak geçen kozmik ağaç kültü, *Temürkazuk (Demirkazık), Altunkazuk, Altankazuk, Bay Kayın, Evliya ağaç* gibi çeşitli isimlerle anılmaktadır. Ağaç, bu özellikleriyle aynı zamanda Tanrı'ya kurban sunumlarında yapılan spiritüel yolculukların da başlangıç noktası olması açısından ruhların göçtüğü/uçtuğu kozmik bir kapıdır. Uzun yaşamın, huzurun, refahın, sükûnetin ve bereketin simgesidir. Dalları gökyüzüne uzanır; burası kapısında çift başlı kartalın tünediği Tanrı'nın katıdır. Bu katın koruyucusu ve bekçisi kartaldır. Türk kamlık inanışına göre dokuz dallı ağaçta bulunan kartal yuvaları kamların eğitimlerinde kullanılmaktadır. Kartalın yuvasında bulunduğu süre kadar, kam da namzetlikten bilgeliğe ulaşır. Kartalın ağacın yuvasında kuluçkaya yatma süresi arttıkça koruyucu ve yardımcı ruhları da artar; dolayısıyla bilgeliği artar. Özellikle kamın Tanrı ve ondan sudür olan göksel ruhlarla olan iletişimde ağaç bir köprü görevi görür. Kam davullarında kozmik motiflerin yanında ağaç da bulunmaktadır. Dolayısıyla kamlarının hayatının başlangıcında, eğitimlerinde ve ölümlerinde ağaç, önemli bir figürdür. Ölümünde davulları parçalanır, ömrünü tamamlar ve kayın ağacının dalına asılır. Bazen de kamın açık bir tabut içinde ağacın dalına konulduğu ve yırtıcı hayvanlar tarafından eti yenildikten sonra ağacın dibine gömüldüğü bilinmektedir. İnanişâ göre, demir kartalın içinden doğan, ağacın gövdesinde kartal yuvasında eğitimini tamamlayan kamın ölümünde de ruhu yine ağaç üzerinden göğe yükselir. Eski Türk inanç kültüründe ve şaman memoraatlarında yeryüzüne doğru, yeryüzünden de göğe doğru ruh göçlerinin ağaç vasıtasıyla yapıldığı anlatılır. İslamiyetten sonra da bu inancın bir yansıması olarak mezarlara ağaç dikilmeye devam etmektedir. Türk mitolojik anlatılarında ve kam ritüellerinde Akçam, Karaçam, Kayın, Sedir, Çınar, İhlamur ve Servi ağaçları en çok isimleri geçen ağaç türlerindedir. İslamiyetten sonra ise hurma, elma, nar ve gül ağaçları kullanılmış hatta Osmanlı Devleti'nde düğün ve sünnet alaylarında süslenen ve hurma ağacı anlamına gelen nahıl şenliklerine de sembol olmuştur. Ağaç aynı zamanda devletin kendisi olup mitolojik anlatılarda merkezî otoriteyi simgeleyen bir metaforudur. Ata ruhlarının makamı ve hükümdarlık sembolüdür. İslamiyetle birlikte bu kültün kullanılmaya devam ettiği, şekil değiştirerek sanatta ve mimaride devletin sembolü, simgesi ve bir motifi olarak kullanılmaya devam ettiği görülmüştür.

**Anahtar Kelimeler:** Kam, Ağaç, Kayın, Demirkazık, Türk Mitolojisi, Çift Başlı Kartal.

\* Bu makale, 4-6 Mayıs 2021 tarihinde Ankara'da düzenlenen İCMUSS 3. Uluslararası Multidisipliner Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan bildirinin genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

\*\* Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-Posta: [sbuyukan@ogu.edu.tr](mailto:sbuyukan@ogu.edu.tr), ORCID ID: 0000-0001-8407-9403

## AN EVALUATION ON THE MYTHOLOGICAL AND HISTORICAL TIES OF TURKS WITH THE TREE

### ABSTRACT

Everything created by God in Turkish mythology and culture has a soul and substance. This belief still persists in the period from the old Turkish culture to today's Anatolian culture and especially all living and non-living things in nature are respected. The tree, which is believed to connect the earth, sky and underground, has a special place in Turkish culture and mythology as in all myths of the world. It plays the leading role in various Turkish mythological narratives with its branches, trunk and roots. It is a cosmic motif in the genesis myths of the Turks sometimes as seven or nine branches, sometimes as the dragons that surround the universe feeding on their roots, sometimes as the sacred light, wife of the ancestor of the Turks born out of its hollow. It is a sacred womb, birth and symbol of life. Tree cult is a common motif in cosmogonic, cosmological and underground myths, and it is frequently mentioned as "World Tree or Tree of Life" in the narratives of different civilizations. In Turks, the cosmic tree cult, which is related to the Polar Star, is referred to by various names such as Temürkazuk (Demirkazık), Altunkazuk, Altankazuk, Bay Kayın and Evliya tree. With these features, the tree is also a cosmic gate through which souls pass in terms of being the starting point of the spiritual journeys made in sacrificial presentations to God. It is the symbol of long life, peace, prosperity, tranquility and abundance. Its branches reach out to the sky; this is the place of God, where the double-headed eagle perches at its door. The guardian of this floor is the eagle. According to the Turkish "shaman" belief, the eagle nests on the trees with nine branches are used in the training of the "shaman". The longer the eagle incubates in the nest of the tree, the more its protective and helper spirits increase; hence his wisdom increases. Especially in the communication of the shaman with God and the heavenly spirits from him, the tree acts as a bridge. There are trees in shaman drums as well as cosmic motifs. Therefore, the tree is an important figure in the beginning of shamans' life, in their education and in their deaths. When they die, their drums are shattered, they end their life, and they are hanged on a beech tree branch. Sometimes it is known that the shaman was placed on the branch of the tree in an open coffin and was buried at the bottom of the tree after the flesh was eaten by predators. According to the belief, the soul of the shaman, who was born inside the iron eagle and completed his education in the eagle's nest on the trunk of the tree, also rises to the sky over the tree. In the ancient Turkish belief culture and shaman memorates, it is told that soul transmigrations towards the earth and from the earth to the sky are made by means of trees. As a reflection of this belief, trees continue to be planted in graves after Islam. In Turkish mythological narratives and shaman rituals, white pine, black pine, beech, cedar, plane, linden and cypress trees are among the most mentioned tree species. After Islam, date, apple, pomegranate and rose trees were used and even became a symbol of the "nahıl" festivals, which means date tree, decorated in wedding and circumcision processions in the Ottoman Empire. The tree is also the state itself and is a metaphor that symbolizes the central authority in mythological narratives. It is the seat of ancestor spirits and a symbol of rulership. It has been observed that this cult continued to be used with Islam, changing its shape and continuing to be used as a symbol, and motif of the state in art and architecture.

**Keywords:** Shaman, Tree, Beech, Demirkazık, Turkish Mythology, Double-Headed Eagle.

### GİRİŞ

Ağaç ailedir; devlettir. Ağaç, ocağın, aile ocağının direğidir. O yıkılıp kurudu mu yeniden yerine konulmaz. İnanışa göre, o ayaktaiken, aile de millet de devlet de ayakta kalır. Uzun ömrün, mutluluğun, köklülüğün, huzurun, münbitliğin ve sükûnetin simgesidir. Dalları, gökyüzüne uzanır; burası kapısında çift başlı kartalın tünediği Tanrı'nın katıdır. Türk mitolojisinde gökten yeryüzüne doğru, yeryüzünden de göğe doğru ruh göçlerinin yapıldığına dair anlatılar yer alır. Bazen bir Türk boyunun adı olarak karşımıza çıkar ağaç; bazen de bir Türk devletinin kuruluş sembolü; kimi zaman anadır, atadır; evi ve aileyi korur; kimi zaman insan soyunun türediği kutsal bir mekândır. Oğuz Kağan Destanı'nda, "*Bizim mutluluğumuz senin mutluluğundur. Bizim uruğumuz senin uruk ağacının tohumudur*" şeklindeki hitapta belirtildiği üzere ağaç, soyu belirleyen baş aktördür. Bu bağlamda, gövdesiyle, dallarıyla, kökleriyle ağaç, Türk Milleti'nin bizatihi kendisini temsil etmektedir. Dolayısıyla Türk mitolojik anlatı ve memoratlarında, türeyiş, doğum ve ölüm mitlerinde ağaç, görkemi ve ihtişamıyla sıklıkla karşımıza çıkmış; sanata, kozmolojik düşünceye, kültüre ve tarihe şekil vermiştir.

## 1. Mitolojik Bir Öge Olarak Türklerde Ağaç Mefhumu

Tüm dünya mitlerinde ortak birtakım motifler bulunmakta olup bu mitler ekseriyetle türeyiş, kozmogonik, ilk insanın yaratılışı ve takvim mitleri olarak kategorize edilmektedir; bu bağlamda ağaç motifi hem genel kategoriler hem de Türk inanç ve ritüellerinin bulunduğu özel simgelerin olduğu özel kategori arasında yer almaktadır. Bunun yanısıra ulusların mitlerinde birbirinden farklı özellikler sergileyen fakat terim olarak tek çatı altında toplanan eskatoloji, kalgançı çak/kıyamet, dünyanın sonu mitleri, tufan mitleri, köken veya etiolojik mitler, totem ve kahramanlık mitleri bulunmakta olup, bunlar da “özel” olarak kategorize edilmektedir. Ağaç kültü de kozmogonik, kozmolojik ve yeraltı dünyasına ait mitlerde ortak bir motif olup, bu üçlü evrenin bağlayıcısıdır. Ağaç, farklı uygarlıkların anlatılarında “Dünya Ağacı, Hayat Ağacı” şeklinde geçmektedir. Bu kültürün içinde hem genel hem de özel olarak nitelendirilecek ortak anlatıların bulunmasının yanısıra spesifik olarak Türk mitolojisinde, kültürün, Türk kozmogoni ve kozmolojisinin, Erlik Han’ın hakim olduğu yeraltı dünyasının, zaman ve evren algısının, Tanrı’ya kurban sunumlarında yapılan spiritüel yolculukların mihenk taşı olmakta, dolayısıyla ilk yaratılışta varolduğuna inanılan su iyесinden sonra Türk mitolojisinin adeta başlangıç noktası olarak nitelendirilebilmektedir. Ağaç motifi, Ötügen’in ruhu, Tanrı’nın kut’u, Türk Devleti’nin kurucu müjdecisi ve sembolü, Türk askerinin moral ve motivasyon kaynağı, Türklerin atası ve kahramanı olarak görülen Oğuz Kağan’ın eşinin kovuğundan doğduğu kutsal ve mukaddes bir motif olarak pek çok destanda, mitolojik anlatıda, folklorik davranış ve inanışta karşımıza çıkmaktadır.

Türklerde ağaç, yeryüzü, gökyüzü ve yeraltını birbirine bağlayan bir bağlantı noktası olmasının yanısıra dallarıyla Tanrı katına ulaşılan uçmağı, kökleriyle yeraltı dünyasını, tamuyu ve gövdesiyle de her iki katı yer-subla birbirine bağlayan direktir. Türk mitlerinde çarkın tekerleği, saatin dişlileri gibi dünyanın dengesini de sağlayan bu bağlantı noktası, “Oğuz Kağan ormanda ava gittiği zaman, gölün ortasında bir ağaç uzuyordu, ağacın kovuğunda bir kız oturuyordu. Gözü gökten daha gök, bu bir Tanrı kıızıydı, ırmak dalgası gibi saçları dalgalıydı. Bir inci idi dişi, ağzında hep parlayan...” şeklinde geçmekte ve ağaç burada aslında Tanrı’nın bizatihi kendisini temsil etmektedir.<sup>1</sup> Uygur türeyiş mitlerinde bu kovuk, ana rahmine benzetilir. Ayrıca bu mitlerde ağaç kültü ile ilgili doğurganlık, refah, huzur, mutluluk, bereket ve uzun ömür öğelerinin ağırlıklı olarak işlenmesinin yanısıra sembol olarak gökten gelen ışık, Tanrı’nın kut’u, Türklerin yaratılış ve türeyiş mitlerinde kutsal bir alan olarak da geçtiği görülmektedir. Uygurların yaratılış ve türeyiş anlatılarına göre; “Karakurum’dan doğan Togla ve Selenge nehirlerinin arasında iki ağaç (kayın ve çam ağaçları) bulunmaktaydı. Kışın bile bu ağaçların yaprakları dökülmezdi. Bir gün bu ağaçların arasına gökten bir ışık indi. Ardından yanındaki dağlar büyümeye başladı. Uygurlar hayret ve şaşkınlıkla, büyük bir saygıyla oraya doğru ilerlediler. Arkasından kulağa hoş gelen müzik naneleri duydular. Her gece buraya bir ışık inmeye ve ışığın etrafında otuz defa şimşek çakmaya başladı. Başka bir gün de aynı yerde ayrı ayrı kurulmuş beş tane çadır gördüler. Bunların her birisinde birer tane çocuk oturuyordu. Hepsinin karşısında da onları doyurmaya yetecek kadar içi süt dolu emzikler asılıydı... Çocuklar artık süt emmeyi bırakıp, konuşmaya başladıklarında Uygurlardan anne ve babalarını sordular. Onlar da iki ağacı gösterdiler. Halk çocukları da alıp, ağaçların yanına gitti. Çocuklar bunları görünce, tıpkı evlatların ana-babalarına gösterdikleri hürmette bulundular. Ağaçların karşısında diz vurup, yeri öptüler. Bunun üzerine ağaçlar da dile gelip; “güzel huy ve iyi özelliklerle donanmış çocuklar böyle olur ve ana-babalarına saygı gösterir. Ömrünüz uzun, adınız ünlü ve şöretiniz devamlı olsun”, dediler.”<sup>2</sup> Yine bir başka destanda Tanrı’nın yarattığı dokuz dallı ağaca “Dokuz dalın her bir kökünden dokuz insan türesin!” buyruğuyla ağacın dalları altında dokuz insan yaratılmıştır.<sup>3</sup> Cüveyni’ye göre, Uygurların türedikleri ağacın birer dalı, her Uygur evinde, duvarda asılı olarak dururdu.<sup>4</sup> Bu davranış şekli, toplumun bir çeşit soy ağacı, ağaç atalı kağanlık algısı ve inancının bir yansıması olarak kabul edilebilir. Türklerde her bir neslin şahsi ağacı mevcuttur. Yaratılışın başlangıcından bu yana varolan soy ağaçları, dünyanın sonuna, kalgançı çaka kadar devam edecektir. Köken açısından soy ağaçları, türeyiş mitlerine kadar uzanabilir. Canlı, yeşil ağaç, soyun devam ettiğinin kanıtı; kuruyup kesilmesi ve devrilmesi ise soyun bittiğinin göstergesidir. Nitekim, kemik akrabalığı olan söökler ve ata akrabalığı olan çulaların da bu soy ağaçları sayesinde tespit edilebildiği ortaya konulmaktadır.<sup>5</sup> Soyun başlangıç ve devamı manasında, Bay-Yığaç, Ala-Yığaç, Kara-yığaç gibi ağaca dair isimlerin Türk boy veya yer adları olarak da verildiği görülmektedir.<sup>6</sup> Kaşgarlı Mahmud’a göre, Bay Yığaç ve Bay-ağaç gibi bu yer adları, 11’inci yüzyılda Küçe ve Uç şehirleri arasında, Tanrı Dağları’nın güneyindeki, İpek Yolu’nun üzerinde

<sup>1</sup> Wilhelm Bang, Reşit Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2012, s. 94.

<sup>2</sup> Saadettin Gömeç, “Uygur Türklerinin Destanlarındaki Tarihi Gerçekler”, *Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)*, Mayıs-Haziran 2020, C. 125, S. 246, s. 13, 17.

<sup>3</sup> Mustafa Necati Sepetçioğlu, *Dedem Korkut’un Kitabı*, İrfan Yay., İstanbul 2010, s. 31. Ayrıca bkz. Nihat Banarlı, *Resimli Türk Eebiyatı Tarihi*, C.I., Kubbealtı Neşriyatı Yay., İstanbul 1976, s. 31.

<sup>4</sup> Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2002, s. 485.

<sup>5</sup> Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi, Kutsal Dişi, Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İkel Mitolojik Kategoriler, İyeler ve Demonoloji 2*, Ötügen Yay., İstanbul 2016, s. 185,186.

<sup>6</sup> Ögel, *age*, s. 90.

## TÜRKLERİN AĞAÇ İLE MİTOLOJİK VE TARİHİ BAĞLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

bulunmaktaydılar.<sup>7</sup> 18'inci ve 19'uncu yüzyıllara gelindiğinde ise bir eşkıyalık hadisesi dolayısıyla yazılan hükümde,<sup>8</sup> Denizli civarındaki bir köy adının “Kabağağaç” olduğuna rastlanmakta olup bugün de hâlen Türk dünyasında, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, Balkanlarda, Dedeğağaç, Kabağağaç, Kırkağağaç, Körpeğağaç, Beşğağaç veya Duacıları gibi adlar kullanılmaya devam etmektedir.<sup>9</sup>

### 2. Türk Mitolojisinde “Hayat Ağacı”

Hayat Ağacı'na neden “hayat” adının verildiği sorusunun cevabı, yine mitolojide yatmakta ve özellikle Anadolu masallarında ve destanlarında hayat/can suyu ile ilgili pek çok anlatı bulunmaktadır. Buna göre, bazı Altay efsanelerinde göğün 12'inci katına kadar yükselen Dünya Dağı'nın üzerinde bir Kayın ağacı vardı. Hayat suyu da bu kayının altındaki kutsal bir çukurun içinde bulunurdu. Bu hayat suyunun pek çok işlevi vardır. Bazı masallara göre yalnızca ölüleri veya hastaları iyileştirdiği; bazı efsanelerde ise ihtiyarlara gençlik verdiği anlaşılmaktadır. Yakut destanlarındaki hayat suyunun da Er Sogotoh'a yeni ve sonsuz bir güç kazandırdığı görülür.<sup>10</sup> Sagay, Altay, Şor, Teleüt, Kaç gibi bazı Türklerin kamlarının kayın ağacı bulundurmadan ritüel yapmadığı bilinmektedir. Kayın ağacı yalnız ayin törenine katılan bir unsur olmakla kalmayıp bazen de bizzat kendisine tapınılan kutsal bir varlık hâline gelir. Kaç kamlarından kayın ağacına sunulan kurbanla ilgili olarak kam dualarında “*Altın yapraklı mübarek kayın, sekiz gölgeli mukaddes kayın, dokuz köklü, altın yapraklı bay kayın, ey mübarek kayınağacı, sana kara yanaklı, ak kuzu kurban ediyorum*” şeklinde hitap ve dua geçmektedir. Kamların davullarında güneş, ay, şimşegün yanısıra kayın ağacının resmi de bulunmaktadır. Bir Sagay kama, davulunda iki kayın ağacı resmini, “*Biz Ülgen atamızdan ilk türediğimiz zaman Umay anamızla beraber bu iki kayın ağacı yere indi*” şeklinde izah etmektedir. Buna göre, kayın ağacının koruyucu ve merhametli ana-dişi kutsal ruh Umay ile beraber Ülgen tarafından yere indirildiği anlaşılmaktadır. Altaylıların dualarında daima “Bay Kayın” geçmektedir. Sagaylar ve Beltirler, gök veya dağ kurban merasimlerini kayın ağaçları altında yaparlar; Saha Türkleri ise kayınla birlikte karaçam ağacını da kutsal saymaktadırlar. Çocuğu olmayan kadınlar, yuvalı karaçam ağacına gelir, beyaz at derisini ağacın altına serer ve ağacın karşısında dua ederler. İslamiyet sonrası da bu inanışların devam ettiği görülmektedir. Özellikle Yakut Türklerinde ilk doğum oldukça önemlidir. Doğum günü yaklaşınca erkek ormana gidip bir kayın ağacı keser. Bu ağaçtan bir buçuk arşın uzunluğunda üç kazık hazırlar. Bunlar tek bir kayın ağacından alınmalıdır. Kiler, ev, sandıkların hepsi açık bırakılır. Ateşe yağ atılıp “*Ey doğum tanrısı Ayısıt hatun ye! Yolun açık olsun!*” derler. Ağacın budaklarından doğacak bebeklerin beşikleri asılır. Çocuk doğunca yağlı bir yemek yenilir, bir hayvan kurban kesilir. Hayvanın kafası kırılmadan pişirilir. Kemikleri bir kaba konulur ve ormana götürülüp bir ağaca asılır. Doğumun üçüncü günü Ayısıt hatunu çıkarma ayini yapılır.<sup>11</sup> Çocuk doğduğu yere de geri dönsün diye ölen çocukları ağacın kovuğunda defnediler. Bu davranış, ağacın soyun anası olması inancının güzel bir örneğidir. Türk mitolojisinde hayat ağacının bazı mitolojik anlatımlarda kendisine danışılan bir motif olduğu da anlaşılmaktadır. Örneğin, Er-Sogotoh anlatılarında hayat ağacının önüne gitmeden önce güneşe üç defa selam verip Hayat Ağacının yanına gidiyor ve onunla görüştüktan sonra Kara-Han'ın ülkesine giderek ondan kızını istiyordu.<sup>12</sup> Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda, hemen hemen her mitte görülen olağanüstü ve masalsı anlatıların, ağaçların dile gelmesi, bilgece sözler söylemesi, doğurması ve benzeri anlatılara bakıldığında genel olarak ağaç kültü ve etrafında gelişen düşünce yapısı aynı zamanda Türklerin dünyaya bakış açısını yansıtmaya açısından son derece kıymetli bilgiler vermektedir.

Türk destanlarında yerin üstüyle ilgili ağaç motifi sıklıkla, hayat ağacının göğe yükselen dalları ve göğün en yüksek katında tüneyen çift başlı kartal olarak karşımıza çıkmaktadır. İnanışa göre, kutsal gök kayın, akçam, karaçam veya selvi ağaçları, her şeyin üstünde bulunur ve bu ağaçların üzerinde de genellikle bir kuş tünerdi. Bu kuş veya çift başlı kartal, gökleri koruyan Tanrı'nın büyük ve güçlü bir bekçisiydi. Altay anlatılarında; “*...karşındaki siyahlılık, çok büyük bir ağaçtır, insana hayat verir, göklere ise taçtır... içinde kımlıdayan Kartal Daruga Han'dır*” şeklinde geçmektedir. Yerin altıyla ilgili anlatılarda ise; yerin üstüyle bir paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Yeraltında yer alan dokuz dallı büyük ağaç ve ulu kartal, özellikle Er-Töştük destanında karşımıza çıkmaktadır. Bu destanda yer alan büyük kartal, yeraltında yaşamakta ve Er-Töştük ile akrabalarını, yeraltından yeryüzüne çıkarmaktaydı. “*...bir kara ağaç vardır, bu evin tam önünde, dokuz ağaç yükselir, bu ağacın kökünde, bu dokuz ağacın da, hepsi Han'ın malıdır, bu, Han'ın kazığıdır, atı ona bağlıdır...ağacın üzerinde bir yazı görür okur, Tanrı kutsal ağaca, bir yazıt vurmuş imiş, buraya gelenlere, şöyle buyurmuş imiş: Yine büyük Tanrı'dır, bu ağacı yaratan, yaratıldı bu ağaç, yerle gökle hem zaman, hiç kimse görmemiştir, bu yere canlı gelsin, hele insanoğlunun ayağı buraya değsin!...*”<sup>13</sup> Ağacın, yeryüzünün kutbu olduğu gibi, paralel

<sup>7</sup>Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, İstanbul 1977, s. 43, 85. Ayrıca bkz. Mahmud Kaşgarî, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Çev. Besim Atalay, I-IV (1941-43), Türk Dil Kurumu, Ankara, s. 158.

<sup>8</sup> Mustafa Çağatay Uluçay, *18 ve 19 ncu Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, s. 148.

<sup>9</sup> Tuncer Gülsensoy, “Türk Dünyasında ve Anadolu'da Ortak Yer Adları”, *Erdem*, C.9, S. 26, 1996 s. 703-705.

<sup>10</sup> Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 107.

<sup>11</sup> Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 64, 168.

<sup>12</sup> Ögel, *age*, C. I, s. 104.

<sup>13</sup> Ögel, *age*, C. I, s. 111-113.



yeraltı dünyasında da yeraltının aynı şekilde bir kutbu, bir ruhu, “toyon”u olduğu ve yeraltındaki demirkazıkla ilişkisi olduğu bilinmekteydi. İnsanlar tarafından yerden görülen pek çok burcun Kutup Yıldızı'nın etrafında döndüğü inancı Türk kozmolojik anlayışında vardır. Kutup Yıldızı ise dönmeden, göğün kuzey yönlerinde parlak bir şekilde durmaktadır. Bu sebeple Türkler Kutup Yıldızı'nı göğün bir merkezi olarak kabul etmişler ve yerin gökle, bu noktadan demir bir kazıkla bağlandığına inanmışlardır. Dolayısıyla sonsuz gök gibi bir de Yer âlemi bulunduğu onun da kendine göre bir kutbu ve yeraltı kutsal ruhlarının atlarını bağladıkları kutsal bir ağaçları olduğu inancı hâkimdi. Saha Türklerinde Kutup Yıldızı'nın, insanlarla birlikte doğup büyüyen “demir bir ağaç” olduğu inancının hâkim olması<sup>14</sup> ağaç iyisinin aynı zamanda kozmik bir bağlantısının da kanıtıdır.

### 3. Kutsal Bir Motif Olarak Ağaç

Türklerde ağaç, etrafında gerçekleşen tabiat olaylarıyla birlikte kutsal sayılmaktadır. Özellikle üzerine yıldırım düşen ağaçla ilgili “iyi ve uğurlu bir işaret” kabul edildiğine dair mitolojik anlatılar yer almaktadır. Yıldırım hem kendisinden çekinilen hem de gökten gelen ateş olma vasfından dolayı saygı duyulup ilahi bir işaret ve ruh olduğu için ağaç ve yıldırım ilişkine dair inanışlarda da çeşitlilik sözkonusudur. Eski bir Altay geleneğine göre “gökte ejderha üzerine binip, dolaşan bir Tanrı vardı. Bu Tanrı istediği zaman, yerlere, yıldırım çivileri atar ve narası ile de gökleri çınlatırdı.” Tunguzlar ise yıldırım ve şimşeklerin gökteki “yıldırım kuşu”nun, kanatlarını vurması ile gerçekleştiğine inanırlardı. Hatta kamların bu kuşu düşmanlarının üzerine gönderdikleri de rivayet edilirdi. İnanişna göre, bu yıldırım kuşu düşmanlarının üzerine yumulduğu zaman, yıldırımdan oklarını atar ve taştan pençeleriyle onları parçalarlardı. Batı Sibiryadaki Fin-Ugor kavimlerinden Yuraklar da “ağaçtan oyulmuş yıldırım kuşları” yaparlar ve bu kuşların gökte senelerce dolaşabileceklerine inanırlardı. Türklerde gök gürlemeleri, yıldırım ve şimşek gibi tabiat olaylarının gökte oturan çift başlı kozmik kartalın ses çıkarıp, kanatlarını vurmasıyla meydana geldiğine dair inanış hâkimdi. Bu bağlamda üzerine şimşek düşen yanmış ağacın, gökte oturan Tanrı'dan yani Gök katından gönderilen kutsal ateşle birleştiğinde kutsiyet değeri artmaktadır. Bu nedenle yıldırım düşmüş ve yanmış ağaçtan bir parça alıp saklanması yaygın bir durumdur. Uygurların ataları yıldırım düşen yere toplanır, törenler yapar ve bu törenlerden sonra da kurban keserek aynı yere gömerlerdi. Kamlar dualar okur, savaşılar da atlarına binerek, yıldırımın oyduğu çukurun veya yaktığı ağacın etrafında dönerlerdi. Yıldırım düşen yere saygı duyulduğu kadar düşen yerden çekinildiği, oraya yaklaşılmadığı ve korkulduğuna dair anlatılar da bulunmaktadır. Kırgızlar, yıldırım düşen yere ne kendileri yanaşırlar ne de hayvanlarını yanaştırırlardı. Onların inanişına göre bir yere yıldırım düştüyse, yıldırım çivisi de o yere saplanır kalırdı. Bu gibi yerlerde otlayan hayvanların tüyleri dökülür, çırıncıplak kalırlardı.<sup>15</sup>

Türk mitolojisinde ateşle ocak nasıl ayrılmaz iki motif ise, ağaç ile yış (orman), ağaç ile kamlık kültürü de öyledir. Türk kültüründe orman, genellikle “yış, tayga, koru, bük” kelimeleri ile ifade edilmektedir. Orman kültüründe de bu mekânın, ruhlara evsahipliği yaptığına inanılmış ve bu mekânlar barındırdıkları ruhların türlerine göre ayırıcı sıfatlar almıştır. Türklerin kutsal mekânı sayılan Ötüken adının etimolojisi “od+udagan” olarak bilinen dişi koruyucu ruhtan gelir ve onun dışında da Köğmen Yış, Çokay Yış ve Altun Yış Türklerin kutsal kabul ettikleri ormanlardandır.<sup>16</sup>Bununla birlikte, bu inanç ve çevresinde oluşan davranış ve ritüellerin karmaşıklığı veya yoğunluğu, daha ziyade ormana uzak veya yakın yaşamakla ilgili olup orman kültürüyle ilgili inanışlar bu kapsamda artmakta veya azalmaktadır. “Ormanlı Türkler” olarak bilinen Altayların kuzeyi ile kuzey taygalarında yaşayan Türklerin orman ve ağaç kültürleri diğerlerinden farklıydı; dolayısıyla coğrafyanın inanışlar üzerindeki etkisi büyüktür. Yardımcı ve koruyucu ruhların özellik ve çeşitliliği, mekânla paralellik göstermekteydi. Örneğin Göktürkler hayvancılık yapan tarımla uğraşan bir Türk devleti idi. Daha ziyade Göktürklerin doğusunda oturan “ormanlı iller, ormanlı kağanlar” başlamaktaydı. Kültigin yazıtında da “doğuda, gündoğusunda, Bükli (Böklü) Kağan'a kadar asker gönderivermiş...” ifadesinde “ormanlı halk”tan bahsederken, bunların doğudaki Proto-Moğol kavimlerinden olabileceği değerlendirilmiştir.<sup>17</sup>Dolayısıyla devlet kurmuş, konargöçer kültürle birlikte devleti de idare etmiş Türk topluluklarının hiçbirinin sık ormanlar içinde oturmadığı da bir gerçektir. Bu inanışların, Anadolu'ya göre az bilinir olma nedenleri arasında coğrafya, önemli bir faktör olarak yer almaktadır.

### 4. Kayın Ağacı Mitleri

Kayın ağacının Türk mitolojisi ile masallarındaki yeri çok ayrıdır. Altay Türklerindeki inanişna göre, “insanlar türediği zaman, Umay Anamızla beraber iki kayın ağacı da yere indi” şeklinde özellikle gökten inen kayın ağacından bahsedilmektedir.<sup>18</sup>Umay Ana'nın yeryüzüne kanatlı bir kuş kılığında indiği ve bu kuşa “hüma kuşu” adının verildiği bilinmektedir. Kuş ve ağaç ilişkisi, Türk mitolojik anlatılarında yaygındır. Bununla

<sup>14</sup> Ögel, *age*, C. I, s. 114.

<sup>15</sup> Ögel, *age*, C. II, s. 284, 290.

<sup>16</sup> Abdulkadir Kıyak, “Geleneksel Türk Dininde Ağaç Kültü -Elazığ Kültü-”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.13, Yıl: 2011/2, İstanbul, s. 94-95. Ayrıca bkz. Emel Esin, “Ötüken Yış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)”, *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, s. 147; Pervin Ergun, “Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü”, *Milli Folklor*, Yıl. 22, Sayı: 87, İstanbul 2010, s. 115.

<sup>17</sup> Ögel, *age*, C. II, s. 467.

<sup>18</sup> Ögel, *ege*, C. I, s. 94; Ögel, *age*, C.II, s. 478.

## TÜRKLERİN AĞAÇ İLE MİTOLOJİK VE TARİHİ BAĞLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

birlikte devlet kuşu olarak da bilinen Hüma'nın ağaçla betimlenmesi, Türklerde yönetme kutu ve devlet anlayışı açısından dikkat çeken bir diğer husustur. Türk sanatında özellikle Selçuklu Dönemi seramiklerinde kadın başlı harpyler, hüma kuşu olarak yorumlanmaktadır.<sup>19</sup>

Uygurların atası olarak kabul edilen beş çocuğun anası ve atası, Umay Ana ile birlikte yeryüzüne inen efsanedeki iki kayın ağacıdır. Orta Asya'daki kayın ağacı ile Anadolu'daki kayın ağacı arasında benzerlik olsa da bu ikisi tümüyle aynı değildir. Kayın ağacının Anadolu'daki adı, karaağaçtır. Türkler, oklarını kayın ağacından yapar, Tehnel ağacını kutlu görmek suretiyle bu ağacın zeytine benzeyen tanelerinin yağı ile silahlarını yağlar, bunun altında and içerlerdi.<sup>20</sup> Bu ağaçlar sayesinde hem askerî teçhizatlarının bakım ihtiyaçları karşılanıyor hem de sefer öncesi, Tanrı'nın gücünü yanlarında hissediyor ve askerlere moral ve motivasyon sağlanıyordu. Bunun yanısıra manevi yolculuklarda, şaman memoratlarında özellikle ruh göçlerinin kayın ağacı vasıtasıyla yapıldığına dair izler de bulunmaktadır. Kamların ağaçla ilişkisinde kurbanın göğe sunulması ritüelinde ağaç üzerinden manevi yolculuk yaptığı, ruhlar tarafından kamlık tevdi edildiğinde ıssız ormana gittiği, davulunun kasnağının kutlu ağaçlardan yapıldığı ve ölümünden sonra kendisinin ya bir ağacın dalına ya da dibine gömüldüğü, davulunun da ağaca mezarının üzerine asıldığı bilinmektedir. Türkistan'ın kuzeyinde bu inanışlar ritüel olarak devam ederken güneyinde ise onun mitolojik senaryosu muhafaza edilir. İnsanların, hayvanların, kuşların ve balıkların embriyosu olarak adlandırılan "kava lozlar"la ilgili olarak, sıradan insanların ile kamların kava lozlarının farklı olduğu düşünülür. İnanışa göre, kamin ölümünden sonra, "kava lozu" onun eski sahibi olan ağacına götürülürdü. Burada, kayın ağacı kabuğundan yapılmış sepette kamin kuklası dallara asılır veya ağacın kovuğuna oturtulur. Bu kamin ağacı, ölen kamin yeteneğini elde edecek kişiye miras bırakılır. Hatta zamanla bu ağaç üzerinde kendine özgü bir mezarlık oluşur ve bu kava lozlar birikirdi. Böylece ağaç, zamanla ilişkilendirilir ve bir hayat döngüsü ortaya çıkar. Ölen kamin kuklasının ormana götürülmesinin ardından kamin yuvasının üstünde gelecekteki kam dünyaya gelir. Burada kamin yaşadığı barınağın tepesinde bir yuvanın ortaya çıkması, kutlu kam ağacının hayat ve ölümle ikiye bölünmesi demektir.<sup>21</sup> Ağaçlarla ruhların bu karmaşık ve döngüsel ilişkisi dolayısıyla, ağaç diplerine bir şey atılınca ve hacet giderilince başlarına uğursuzluk geleceği, ıssız ve karanlık ormanların tekinsiz olduğu inanışları oluşmuş; ağaç ve ormana karşı Türklerde saygı ve kutsallığın yanısıra bir yandan da korkulan yerler olarak hafızalarda kodlanmak suretiyle günümüzde yaşayan halk inançlarında yerini almıştır. Korkuya temel olan inanışlardan bir tanesi, kırmızı yemiş veren bir ağaca "yemişen ağacı" denilmesi ve uğursuz sayıldığı için odununun yakılmamasıdır. İnanışa göre, cazı/cazu olarak bilinen kötücül ruhun mezarına yemişen kazığı çakılır; dolayısıyla, ağaçla cazıların mezarının ilişkilendirilmesi, bu korku kültürünün kaynağını da açıklamaktadır.<sup>22</sup>

### 5. İnanış ve Âdetlerde Ağaç

Türklerde ağaç kültüründe ağacın iyisi olması inancı sebebiyle her bir ağacın belirli bir toplumun tözü, ongunu olabileceği inancı da hâkimdir. Dolayısıyla hem bu anlayıştan yola çıkılarak hem de ağacın ruh ile ilişkisi göz önünde bulundurularak, Türklerin doğumlarda ve ölümlerde ağaç dikmesi hususu daha da önem kazanmaktadır. En eski Türklerden günümüze kadar hâlihazırda bu anlayışın izlerini halk inanç ve uygulamalarında görmekteyiz. En eski Türklerde bir kağanın oğlu doğduğu zaman da Anadolu'nun herhangi bir bölgesinde bir çocuk doğduğu zaman da hep bir ağaç dikilir; zamanla da koruluk oluşturulurdu. Çocukla birlikte kendisi adına dikilen ağaç da büyüdü. İslamiyet öncesi destan ve şaman memoratlarındaki dualarda sıklıkla adı geçen ağaç ruhunun İslamiyet sonrası da ağacın kutsal bir motif olarak kabulünün devam ettiği görülmekte ve bunun halk inanışlarındaki davranışlara yansıdığı bilinmektedir. Özellikle başta Karadeniz bölgesi olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yeni doğan çocuklara onlar adına ağaç dikildiği bilinmektedir. Çocuk adına dikilen bu ağacın kaderi çocukla birlikte kabul edilir; onunla birlikte büyür, gelişir. Edremit/Kazdağı Tahtacı Türkmenlerinde ağaca niyaz yoktur. Yaşlı ağaçlar özellikle kutsal kabul edilir, onlara dokunulmaz. Anadolu'daki konargöçer gruplardan olan Yörük ve Türkmenlerin hemen hemen hepsinde ortak bir davranış şekli olarak, özellikle ulu ağaç dedikleri ağaçları kesmenin, onlara zarar vermenin iyi bir şey olmadığı ve bunu yapana uğursuzluk geleceği inancı hâkimdir. Kamlıktan pirlığe giden bir gelenek içinde Anadolu'nun pirlilerinin de bir ağaç piri olduğu bilinmektedir. Halk inançlarındaki ağaç pirlileriyle pirlerin ağacının olması hâlinin ortak noktalarına rağmen farklı hususlar olduğunu da belirtmek yerinde olacaktır.<sup>23</sup>

Adlarına ağaç dikilen kişilerin hayatlarını kaybettiklerinde de mezarlarının yanına bir ağaç dikilirdi ki bu da ruhun göçü, dolayısıyla can kuşu/ruhun kuş olup uçmağa gitmesi inancıyla ilgili eski bir Türk ananesidir. Günümüzde de yaygın olan bu davranış biçiminin geçmişteki karşılığı kozmik bir inanışa dayanmaktadır. Buna göre, insanın öldükten sonra yükseleceği cennet ve "süt gölü", yersubdaki karşılığı hayat ağacı olan

<sup>19</sup>Nuray Bilgili, *Türk Mitolojisi*, Kripto Yay., Ankara 2017, s. 49.

<sup>20</sup>Mehmet Eröz, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik-Bektaşılık*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 3. Baskı, İstanbul 1992, s. 105-106.

<sup>21</sup>Andrey Markoviç Sagalayev, *Ural-Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller*, çev. Ali Toraman, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017, s. 160.

<sup>22</sup>Eröz, *age*, s. 105.

<sup>23</sup>Yaşar Kalafat, *Türk Kültürlü Halklarda Pir Kültü*, Berikan Yayınları, Ankara 2016, s. 150-151.

Samanyolu'dur. Süt ak göl, hayat suyu düşüncesi ile kodlanır; inanışa göre hayat ağacının köklerinde hayat suyu bulunur. Can suyuyla beslenen kamın ağacında da aynı şekilde, ruhlara yardımcı ruh vazifesinde şekillenen kuşlar, cennete giden bu yolda ölü ruhların öbür dünyaya yükselmesini sağlar. Er-Sogotoh destanında, bu süt gölünün hiçbir zaman kurumadığı anlatılmakta ve dolayısıyla kozmik ağaç motifi gökle ilişkilendirilmektedir.<sup>24</sup>

Ağaçlar, saçı saçma geleneklerinin gerçekleştiği kutsal alan ve kansız kurban denilen ritüellerin icra edildiği mekânlar olmaları dolayısıyla Türk kültüründe ayrı bir öneme sahiptirler. Saçı saçmaya *saçılga* veya *çaçılga* denir<sup>25</sup>. Saçı, göçebe Türk kavimlerinde hayvansal ürünlerle (süt, kımız, yağ vs.) yapılmaktaydı. Göktürkler ve diğer Türk kavimlerinde kımız, yere, göğe, Han soyu ruhlarına (atalara), ocağa ve dört bucağa saçılırdı. Bu saçı yapılan mekânlar, daha sonra ağaçlandırılırdı.<sup>26</sup>Saçı olarak saçılan kımız ve türevi içkilerin konulduğu kapların da kutsal sayılan "ıduk" hayvan derisinden veya ağaçtan dolayısıyla ahşaptan yapılması ve bu kaseler içinde sunulması adettendi.<sup>27</sup> Günümüzde de Siirt'te Kız Evliya Tepesi'nde, Diyarbakır'da Sin ve Sidaş adlı iki kardeşin türbesi etrafında, Elazığ, Tunceli, Adıyaman, Şanlıurfa, Mersin, Anamur, Antalya ve Anadolu'nun doğusundan batısına pek çok yerinde yer alanağaçlara dilek veya adak amaçlı renkli bez (çaput) parçaları bağlanmaktadır.<sup>28</sup>Saçı saçma geleneğinin mitolojik anlatılarda yer alan kansız kurban ritüellerinin gerçekleştiği bu alanlar, tarihsel değişim ve dönüşümle ulu "evliya" ağaç veya kutsal mekân olarak görülme ve bu alanlara saygı gösterilmeye devam edilmektedir.

Türk mitolojisi ve kozmolojisi, tarihte Türklerin kurdukları devlet teşkilatlanmaları ve ordu yapılarının daha iyi anlaşılabilmesi ve sağlıklı yorumlanabilmesi açısından önemli birer sembol bilimidir. Modu'nun savaş stratejisinde de bu simge ve semboller kullanılmış; renklerin her birinin yön ile ilişkileri ve anlamları üzerinden kuşatılmada atların rengi adeta karşı tarafa karşı şifre olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla ağaçlar darenkler üzerinden ağaç-ruhanlatımında olumlu-olumsuz manalarda sembolleştirilmiş; mevsimsel değişimle geçirdikleri renk değişimleri veya türleri üzerinden manevi anlamlar yüklenmiştir. Her birinin farklı anlamları mevcuttur. Renklerin, ağaç iyeleriyle ilişkisi olarak değerlendirilebilecek bu adlandırmalarda; al ve kızıl ağaçlar, genellikle "karanlık ve korkunç ruhlar", al yış olarak anılırlar. Anohin'e göre, ev ve aileleri koruyan ruhlar için, "kızıl-ağaç sahipli" ifadesi kullanılırdı. Bu isimle pek çok yer adı bugün Anadolu'da bulunmaktadır. Aynı şekilde kara-ağaç adıyla ilgili de pek çok yer adı bulunmakla birlikte kuzey Türk destanlarında daha ziyade karanlık ormanlardan bahsedilirken "tün kara yış" olarak ifade edilmektedir. "Kaba ağaç" ise, Dede Korkut'ta sıklıkla geçen, "Atam, adını sorar isen, kaba ağaçtır!; babam adını sorar isen, kağan arslandır!", "Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!" görkemli ifadelerinden de anlaşıldığı üzere çok daha derin, köklü, ebedi ve devletli manalarına geldiği görülmektedir. Kaba ağaç sözünün aynı zamanda, Oğuz destanlarındaki Kıpçak boyunun menşei hakkında rivayet edilen ağaçtan türeme efsanesi ile de ilgisinin bulunduğu düşünülmektedir.<sup>29</sup>Osmanlı döneminde, Murad Han Gazi'nin Gelibolu'dan Malkara'ya kadar birçok yeri alması dolayısıyla Aşıkpaşazade, "...vardılar. Devletli kaba ağaç dedükleri yere kondular. Murad Han dahi bir kaba ağaca arkasını verdi. Okurdu. Bir lahza geçtikten sonra adamlar geldi. Birbiri ardınca kim: "Hanum! Hak Teala kudretiyle ol hisar yıkıldı deyu muştı verdiler.. ve hem ol ağaca "Devletli Kaba ağaçdur dedi. Ve ol ağaca vech-i tesmiye hanın sözü olub durur. Ve ol ağaç şimdi dahi vardır." olarak ifade eder. Katip Çelebi ise, Lala Şahin Paşa tarafından kuşatılan Polonya Kalesi'nin alındığı haberi Sultan'a ulaştırıldığında, o esnada gölgesinde oturduğu ağaca bu olayın bir hatırası olarak "Devletli Kavak" adının verildiğini aktarır.<sup>30</sup>

Türklerde ağaç kültü, çeşitli tabiat unsurlarına atfedilen inançlar içerisinde kendisine kutsallık atfedilen bir yaşam şekillendirici olarak ortaya çıkmaktadır. Ağaca duyulan saygı ve sevginin, hem eski Türk inanışlarında hem kamlık kültüründe hem de daha sonraki dönemlerde kabul edilen çeşitli dinlerdeki davranış, inanç ve motiflerde daima varolduğu, sadece destan ve memoralarda birtakım değişim ve dönüşümlere uğramış olduğu değerlendirilmiş olup ağaca atfedilen kutsiyetin aynı şekilde devam ettiği görülmektedir. Türklerin gittiği farklı coğrafyalarda, kurdukları devletlerin sembol ve simgelerinde veya kabul ettikleri farklı din ve kültürlerde ağaca duyulan saygı ve sevginin eksilmediği bir gerçektir. Üç evreni birbirine bağlayan ağaç, medeniyetin de aynı zamanda beşiği olarak görülmekte ve Türkistan'da akçam, karaçam ve kayından, Anadolu'daki çam, kavak, ardıç, sedir, servi, meşe, dut, söğüt, elmaya ve özellikle Osmanlı Devleti'nin de sembolü olarak kullanılan çınar ağacına kadar kutsal olarak kabul edilip saygı duyulmaktadır.<sup>31</sup> Bu ağaçlar aynı zamanda, hem insanın hem de

<sup>24</sup> Mehmet Ali Yolcu, Serkan Köse, "Türk Mitolojisinde Süt Gölüyle İlgili Tasarımlar", *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Nisan 2017, Niğde, Bildiriler Kitabı*, C. 3, Ed. Turgay Düğen, Sayavuş Quasimov, Niğde 2017, s. 483. Ayrıca bkz. Nuray Bilgili, *Türklerde 5 Element*, Kripto Yay., Ankara, s. 48.

<sup>25</sup> Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1986, s. 100.

<sup>26</sup> Harun Güngör, Ünver Günay, *Türk Din Tarihi*, Latin yayınları, İstanbul 1998, s. 60-61, 75.

<sup>27</sup> Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk kültürü El Kitabı)*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, seri-2, c.1/b., İstanbul 1978, s. 73.

<sup>28</sup> Şeyda Büyükcän Sayılır, *Türk Kültüründe Konar-Göçerlik ve Emisite Meselesi*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2019, s. 178-179.

<sup>29</sup> Servet Karçıga, "Dede Korkut Kitabı'nda Ağaç Kavramının Semiyotik ve Semantik Açılımı", *International Journal of Languages Education and Teaching (IJLET)*, Nisan 2016, V.4, I. 1, s. 150.

<sup>30</sup> Eröz, *age*, s. 105. Ayrıca bkz. *Katip Çelebi'den Seçmeler*, haz. Orhan Şaik Gökyay, MEB: Devlet Kitapları, İstanbul 1968, s. 194.

<sup>31</sup> Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, s. 194, 244.

## TÜRKLERİN AĞAÇ İLE MİTOLOJİK VE TARİHİ BAĞLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

devletin ömrünü simgelemektedir. Çünkü Türklerde, hayat ağacı kavramı, sürekli değişim ve gelişim içinde yaşanan evreni sembolize eder. Alaeddin Keykubad'ın sarayı Kubadabad'da, özellikle ağaç-kuş motifleri çokça bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde de dünyadaki insan sayısı kadar ağacın yaprağa sahip olduğuna dair bir inanış vardır. Her bir yaprağa da bir insanın kaderi yazılmıştır. Dolayısıyla her bir yaprak düştüğünde bir insanın öldüğü inanışı hâkimdir.<sup>32</sup>Bu mitolojik inanışlar, sanata yansımış dolayısıyla medrese, cami, türbe gibi ibadet yerlerinde ve mimarisinde eski Türk inancının öğeleri yaygınlaşmıştır. Zoomorfik motiflerden en çok ejder, balık, yılan, kartal, aslan gibi figürlere rastlanmaktadır. Ağaçların üzerinde çoğunlukla çift veya tek başlı kartal, altında da ejder veya aslan çifti yer almıştır.<sup>33</sup>Burada ejderler, ağacın köklerinden beslenen zamanın tengrileri olup mitolojik inanışta evreni çevirir; gece ile gündüzün oluşmasını sağlar ve mevsimleri düzenlerler. Evreni çevirmeleri şeklinde tasarlanan iki başlı ejderhalara, Ahlat'ta bulunan Selçuklu dönemi mezartaşlarında rastlanır ve bunlar İslamiyet sonrası Türk kozmolojik düşüncesinin en güzel örneklerini yansıtmaktadır. Yine Kırgızistan Saymalıtaş'ta da Türk kozmolojisine dair petroglifler bulunmaktadır. Buna göre, Büyükeyi takımıydı Güneş ve Ay'ı taşıyan, mevsimleri ve zamanı oluşturduğu düşünülür, bir sürücünün sürdüğü at arabasına benzetilir. Güneş ise bu at arabasının tekerleği ile betimlenir ve Türkler onu "çakır" veya "güneş tilgeni" olarak adlandırır. Bu bağlamda Büyükeyi takımıydızının zamanı sürdüğü düşünülür. Büyükeyi yedigen, yelbegen, yitiken veya genel mahiyette evren gibi isimlerle anılır ve ejderle ilişkilendirilir. Dolayısıyla ağacın kökü, ejderlerin besin kaynağı olup tekerleğin dönmesini sağlamaktadır. Dünyanın düzeni bununla sağlanır.

### 5. Sanatsal Bir Tema Olarak Ağaç

Kader-ağaç ilişkisi tarih boyunca Türklerde kullanılmıştır. Türk sanatı ve mimarisine de yansıyan ağaç-yaprak-dal ve insan dörtlüsü, Ortaçağ Anadolu Türk mimarisinde kıvrım dal ve yapraklara eklenen insan veya hayvan başları veya figürlerinden oluşan bezemeler şeklinde ortaya çıkmaktadır. 13. yüzyılın ortalarından itibaren daha realist betimlenen ağaç motiflerinin sembolik zoomorfik unsurlarla birleştiği görülmektedir. Bu bezemeler, Türk sanatında mitoloji ile de ilişkilendirilerek "Vakvak" veya "Vak" adı verilen bezeme üslubudur. 1436 yılında Herat'ta ortaya çıkan Miraçnâme'de, Miraç sırasında Hz. Muhammed'in cehennemi ziyaretinin anlatıldığı resimde ok gibi sivri dallı, dallarının ucunda fil, ejderha, yılan, tilki, kaplan gibi hayvanların başları bulunan bir ağaç ile cehennem ateşiyle yanan günahkârlar görülmektedir. Sağ üst köşesinde Cebrail ile Burak üzerinde Hz. Muhammed tasviri bulunmaktadır. Çağatayca yazılan, sayfalarına Arapça ve Osmanlıca notlar ilave edilen yazmadaki Çağatayca metinde ağacın zakkum, yemişlerinin ise dev başları olduğu, Osmanlıca ilavede ise dallarının süngüye, yemişlerinin ise akrep ve aslan başlarına benzediği belirtilmektedir. Zakkûmun, 37/Saffât sûresinin 64. âyetinde, cehennem dibinde çıkan/biten bir ağaç olduğu buyurulmaktadır. Din alimleri tarafından zakkûm ağacının -ya da herhangi bir ağacın- nasıl olup da cehennem içinden çıktığı/cehennemde yetiştiği meselesi, ilgili bilim dalının uzmanları tarafından tartışma konusu olup bu çalışma ve ihtisasımızın kapsamı dışındadır. Taberi'ye göre, "bu ağaç ateşle beslenir, ondan yaratılmıştır. Cehennem ortasından biter, dalları da cehennem diğer katmanlarına (derekelere) uzanır."<sup>34</sup> Miraçnâme'nin sanatçısı, muhtemelen, Kur'an'da yemişlerinin şeytan başları gibi olduğu belirtilen bir zakkum ağacını, dallarında insan veya hayvan başlarının bulunduğu efsanevi Vakvak Ağacı'nı örnek alarak resimlemiştir. Bu nedenledir ki 1655 yılında İstanbul'da çıkan yeniçeri isyanı sırasında öldürülen devlet adamlarının kesilen başlarının asıldığı çınar, din alimleri tarafından cehennemdeki "meyveleri insan başı olan ünlü vakvak ağacına" benzetilmiş ve bu olay "Vak'a-i Vakvakiye" olarak anılmıştır.<sup>35</sup>Tarihteki ağaca asılma ile ilgili yaşanan bir diğer olay ise, II. Mahmud'un 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı kapatması esnasında gerçekleşmiştir. İsyan eden yeniçerilerden yakalananlar idam edilmiş, cesetleri ise yeniçerilerin daha önce devlet adamlarının cesetlerini astıkları çınarın altına bırakılmıştır. Şair Keçecizade İzzet Molla, bu manzarayı "Bir zaman ehl-i fitne Cami-i Han Ahmed'de, bî-günah asmıştı kullarını Hallâk'ın, şimdi erbâb-ı şeka'nın dökülüp kelleleri, meyva vaktine yetiştik Şecer-i Vakvak'ın" şeklinde tasvir etmektedir.<sup>36</sup>Anlaşıyor ki, ağaç kimi zaman ölüm ve "cehennem" kavramlarıyla bir arada anılmış ve adeta bir cezalandırma aracı olarak tarihî olaylarda mitolojik anlatı ve rivayetlerle birlikte kullanılmıştır.

Ağacın bir motif olarak kimi zaman ölüm ve cehennemi çağrıştırmasının karanlık yüzü olduğu kadar kimi zaman da nahil adı verilen düğünlerin, şenlik ve sünnetlerin ayrılmaz bir figürü ve bir eğlence aracı olarak aydınlık bir yüzü de bulunmaktadır. Bu, hem mecazi hem de gerçek anlamda bir aydınlıktır. Nahil, kelime anlamı olarak hurma ağacı anlamına gelmekte olup nahıllar, gelin ve sünnet alaylarında, ağaç şeklinde ve üzeri balmumundan hayvan, yemiş, çiçek motifleriyle bezenmiş, değerli taşlar, altın, gümüş yapraklar ve renkli-yaldızlı kağıtlarla süslü ışıltılı yapılarıdır. Osmanlı döneminde uygulanan bu gelenekte son derece büyük ve

<sup>32</sup> Ergun, *age*, s. 147.

<sup>33</sup> Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi", *Belleken*, C. XXXII, S. 125-128, Ankara 1968, s. 32.

<sup>34</sup> Nihat Uzun, "Kur'an'da Üç Ağaç Türü Yahut Bazı Ayetlerin Anlamlarını Yeniden Düşünmek", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 11, S. 3, İstanbul 2011, s. 160.

<sup>35</sup> Turgay Yazar, "Ortaçağ Anadolu Türk Mimari Bezemesinde Vakvak Üslubu", *Bilgi*, S. 42, Ankara 2007, s. 16, 17.

<sup>36</sup> Yazar, *agm*, s. 11. Ayrıca bkz. Saim Sakaoğlu, "Çınar Olayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, Kültür Bakanlığı-Türk Tarih Vakfı Yayını: 500, Ankara 1994a



## ŞEYDA BÜYÜKCAN SAYILIR

gösterişli nahıllar olduğu kadar halkın gücü nispetinde süslediği, hanedan üyelerininki kadar büyük olmayan, daha mütevazı ağaç şeklinde nahıllar da bulunmaktadır. Düğün veya sünnet sahibinin maddi gücünü gösteren figür olmasının yanısıra kişinin toplumdaki yerini de gösteren önemli sosyolojik bir simgedir. Daha önce hurma ağacı şeklinde olan nahılların, en çok görünen ve yaygın olanı servi ağacı biçiminde olanıydı. Nahıllar o kadar çok önemliydi ki bazen büyük nahılların sokaklardan geçmesi imkânsız olduğu zamanlarda onun geçmesine engel olan binaların bile yıktırıldığı görülmüştür. Bazı evlerin cumbaları, saçakları, hatta evlerin kendisi yıktırılmış, yıktırılan yerler daha sonra ya yaptırılmış ya da parası sahibine ödenmiştir. Buna örnek olarak, I. Ahmed'in 1612'deki çifte düğün şenliğinde otuz kadar evin yıktırılmış olması gösterilebilir. Bir başka örnekte ise, Sultan İbrâhim'in dört yaşındaki kızı Fatma Sultan'ın Fazlı Paşa Sarayı'na nikâhlanması dolayısıyla düzenlenen 1056 (1646) şenliğinde de Darphâne yakınından başlayıp Kenan Paşa Sarayı önünden Topkapı Sarayı'na kadar olan ve Süleymaniye tarafındaki sokağa bakan saçaklar, balkonlar yıktırılarak sokaklar genişletilmiştir.<sup>37</sup> Ağacın mitolojik anlatılarda kadın rahmi, bereket ve doğurganlıkla ilişkilendirilmesi, Osmanlı döneminde yapılan nahıl törenlerinde de kendisini göstermektedir. Nahılın biçimi, güveyin erkeklik gücünü; üzerindeki yemiş ve/veya meyveler ise gelinin döl bolluğunu simgelemektedir. Kimi nahılın üzerinde bulunan yedi top, güveyin nişanlılıkta gelinin yedi yeri için verdiği yedi takı gibi gelinin bedeninin yedi bölgesini, kulaklar, alın, boyun, kol, gövde ve bacakları simgelemektedir. Bugün Anadolu'da nahıl geleneği devam etmekte olduğu gibi gelbere (çam dalının süslenmesi), toğlak, yom (yum), düğün veya toy bayrağı, şah gibi farklı isimlerle anılmaktadır.<sup>38</sup>

Mitolojilerde çoğunlukla işlenen konular, ebedilik, bilgelik, ölümsüzlük, verimlilik olmakla birlikte bunlar mitolojik ve dinî inanç boyutunda gençlik, doğum, ilk ana veya ata, kutsal ışığın gökyüzünden gelip hayat verdiği mekân şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Tarihî kaynaklarda, davranış ve ritüel boyutunda bu inancın etkileri görülmektedir. Bununla birlikte, bu davranışların kökeni irdelenmeden merkezi otoriteler tarafından veya konjonktürel olarak reddediliş dolayısıyla zaman zaman bu tarz "aykırı davranış" sergileyen kişi veya gruplara tarihî kayıtlarda "harici, rafizi, mülhid, zındık ve ehl-i bidat" ifadeleri kullanılmıştır.<sup>39</sup> Bu bakış açısının tezahürleri, Türk mitolojik düşünce yapısının kültürel kodlanmadaki yansımaları kimi zaman geçmişten süregelen davranışlara olan tepkilerde görülmüştür. Örneğin, Müslüman Kırgız ve Kazakların eski Türk mitolojisinde tabiat kültlerine inanışlarıyla paralel olarak yaptıkları ritüellerinin, "şeriata aykırı" görülerek, "kadınları kısır olursa sahrada tek başına biten bir ağaç, bir kuyu veya su yanında koyun kesip geceler" ifadeleriyle Molla Gazi Hoca tarafından şikayetçi olunmuş ve bu durumdan duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir.<sup>40</sup> Oysaki, ağacın soy verme gücüne dair inanış, konargöçer Türk boyları arasında yaygın görülen bir davranış biçimidir. Türk kültür tarihi ile ilgili araştırmalarda bulunan Eröz, Çankırlı bir ihtiyar kadınla sohbetini paylaşarak, "Biz yatırlardaki evliyaya dua etmiyoruz. Sizin Allah'a nazımız geçer. Şu dileğimizi Allah'a ulaştırıver diye araya şefaathçi koyup rica ediyoruz. O evliyanın ruhu için de bir Fatıha okuyoruz"<sup>41</sup> şeklinde aslında eski Türk inanışlarının gelenekselleşerek Müslümanlık içinde eritilmesi ve bu geleneklerin gerçekleştirilmesi esnasındaki niyetin önemine vurgu yapılmış; dolayısıyla Müslümanlığa bir zarar gelmeyeceği hususu paylaşılmıştır. Ağaç eksenli gerçekleştirilen eski Türk geleneği davranış şekillerinden olan renkli çaput bağlama da bu kapsamda değerlendirilebilir.

## SONUÇ

Tıpkı hayatın kendisi gibi ağaç sembolü de aslında içinde doğumu, aydınlığı, ölümü, karanlığı, bilgeliği, uzun yaşamı, kaderi, soyun devamını ve devletin uzun ömürlü olma simgesini içinde barındırmış; ruhların uçmağa yolculuğunda yolun bizatihi kendisini sembolize etmiş, şaman ritüellerinde ise kutsal gök ve yer-sub ruhlarıyla olan iletişimi sağlamış; tarihî ve mitolojik olarak öteki dünya ile kimi zaman doğumun kimi zaman da ölümün bağlantı noktası olmuştur. Ağacın dikilmesi, doğması, büyümesi ve mevsimsel döngü ve değişimleri insan ömrüyle bir tutulmuş; köklülük ve uzun ömürlülüğü ise Türk devletinde şekil bulmuştur. Dünyanın merkezi kabul edilmiş, kökleri ve dallarıyla yeri ve göğü birleştirmiştir. Ağaç ve ruhu, ağaca duyulan sevgi ve saygı, ağaçla ilgili inanışlar, Türk milletinin ve devletinin gönlünde, tarihî hafızasında ve mitolojik kodlarında geçmişten bugüne yer almış ve bundan sonra da yer almaya devam edecektir.

## KAYNAKÇA

AND, Metin, "Nahıl", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, Ankara 1994, ss. 27-28.

<sup>37</sup> Özdemir Nutku, "Nahıl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2006, s. 299-300.

<sup>38</sup> Metin And, "Nahıl", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1994, s. 27. Ayrıca bkz. Metin And, "Düğünlerle İlgili Eski Bir Türk Sanatı Nahıl", *Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl: 1/3, S. 2, Ankara 1989, s. 19.

<sup>39</sup> Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Heterodoksi Tarihinde "Zındık, Harici, Rafizi, Mülhid ve ehl-i Bid'at" Terimlerine Dair Bazı Düşünceler", *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi, Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 251.

<sup>40</sup> Bayat, *age*, s. 182.

<sup>41</sup> Eröz, *age*, s. 142.

## TÜRKLERİN AĞAÇ İLE MİTOLOJİK VE TARİHİ BAĞLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AND, Metin, “Düğünlerle İlgili Eski Bir Türk Sanatı Nahıl”, *Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl: 1/3, S. 2, Ankara 1989, ss. 19-25.

BANARLI, Nihat, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I.: Kubbealtı Neşriyatı Yayınları, İstanbul 1976.

BANG, Wilhelm, ARAT, Reşit Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2012.

BAYAT, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi, Kutsal Dışı, Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İkel Mitolojik Kategoriler, İyeler ve Demonoloji 2*, Ötüken Yay., İstanbul 2016.

BİLGİLİ, Nuray, *Türklerde 5 Element*, Kripto Yayınları, Ankara 2019.

BİLGİLİ, Nuray, *Türk Mitolojisi*, Kripto Yay., Ankara 2017.

ERGUN, Pervin, “Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü”, *Milli Folklor*, Yıl. 22, S. 87, İstanbul 2010, ss. 113-121.

ERGUN, Pervin, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2004.

ERÖZ, Mehmet, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik-Bektaşilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 3. Baskı, İstanbul 1992.

ESİN, Emel, “Ötüken Yıış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)”, *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, ss. 147-186.

ESİN, Emel, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El Kitabı)*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, seri-2, c.l/b., İstanbul 1978.

GÖKALP, Ziya, *Türk Töresi*, İstanbul 1977.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Uygur Türklerinin Destanlarındaki Tarihi Gerçekler”, *Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)*, Mayıs-Haziran 2020, C. 125, S. 246, Ankara 2020, ss. 11-26.

GÜLENSOY, Tuncer, “Türk Dünyasında ve Anadolu’da Ortak Yer Adları”, *Erdem*, C.9, S. 26, 1996, ss. 693-710.

GÜNGÖR, Harun, GÜNAY, Ünver, *Türk Din Tarihi*, Latin Yayınları, İstanbul 1998.

İNAN, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

İNAN, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 3. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

KALAFAT, Yaşar, *Türk Kültürlü Halklarda Pir Kültü*, Berikan Yayınları, Ankara 2016.

KARÇIĞA, Servet, “Dede Korkut Kitabı’nda Ağaç Kavramının Semiyotik ve Semantik Açılımı”, *International Journal of Languages Education and Teaching (IJLET)*, Nisan 2016, V.4, I. 1, ss. 144-159.

KÂTİP ÇELEBİ’DEN SEÇMELER, haz. Orhan Şaik Gökyay, MEB: Devlet Kitapları, İstanbul 1968.

KIYAK, Abdulkadir, “Geleneksel Türk Dininde Ağaç Kültü -Elazığ Kültü-”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:13, Yıl: 2011/2, İstanbul 2011, ss. 91-104.

MAHMUD KAŞGARÎ, *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, I-IV (1941-43), Türk Dil Kurumu Ankara 1941.

NUTKU, Özdemir, “Nahil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2006, ss. 299-300.

OCAK, Ahmet Yaşar, “Türk Heterodoksi Tarihinde “Zındık, Harici, Rafizi, Mülhid ve Ehl-i Bid’at” Terimlerine Dair Bazı Düşünceler”, *Yeniçağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri:Osmanlı Dönemi, Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, ss. 251-263.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Türk Tarih Kurumu Yay., C. II, Ankara 2002.

ÖGEL, Bahaedin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2003.

ÖNEY, Gönül, “Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi”, *Belleten*, C. XXXII, S. 125-128, Ankara 1968, ss. 25-36.

## ŞEYDA BÜYÜKCAN SAYILIR

SAGALAYEV, Andrey Markoviç, *Ural-Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller*, çev. Ali Toraman, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017.

SAKAOĞLU, Saim, “Çınar Olayı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, Kültür Bakanlığı-Türk Tarih Vakfı Yayını: 500, Ankara 1994a.

SAYILIR BÜYÜKCAN, Şeyda, *Türk Kültüründe Konar-Göçerlik ve Etnisite Meselesi*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2019.

SEPETÇİOĞLU, Necati, *Dedem Korkut'un Kitabı*, İrfan Yay., İstanbul 2010.

ULUÇAY, Mustafa Çağatay, *18 ve 19 ncu Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955.

UZUN, Nihat, “Kur'ân'da Üç Ağaç Türü Yahut Bazı Ayetlerin Anlamlarını Yeniden Düşünmek”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 11, S. 3, 2011, ss. 133-164.

YAZAR, Turgay, “Ortaçağ Anadolu Türk Mimari Bezemesinde Vakvak Üslubu”, *Bilig*, S. 42, 2007, ss.1-33.

YOLCU, Mehmet Ali, KÖSE, Serkan, “Türk Mitolojisinde Süt Gölüyle İlgili Tasarımlar”, *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Nisan 2017, Niğde, Bildiriler Kitabı*, C. 3, Ed. Turgay Düğen, Sayavuş Quasimov, Niğde 2017, ss. 481-485.

